

Вплив категоріального значення похідних на фразеологічність їх семантики

Пономаренко В. Д. Вплив категоріального значення похідних на фразеологічність їх семантики. У статті проаналізована залежність фразеологічності семантики від лексико-граматичних особливостей та категоріального значення похідних різної частиномовної належності. Схарактеризовано лексико-граматичні класи слів, яким найбільшою мірою властива фразеологічність семантики.
Ключові слова: фразеологічність, словотвірна семантика, категоріальне значення.

Пономаренко В. Д. Влияние категориального значения производных на фразеологичность их семантики. В статье анализируется зависимость фразеологичности семантики от лексико-грамматических особенностей и категориального значения производных, принадлежащих разным частям речи. Характеризуются лексико-грамматические классы слов, для которых в большей степени свойственна фразеологичность семантики.
Ключевые слова: фразеологичность, словообразовательная семантика, категориальное значение.

Ponomarenko V. D. Influence of Derivatives Categorical Meaning on Their Semantics Phraseology. In the article, the author analyses the dependence of semantics phraseology on lexical and grammatical peculiarities and categorical meaning of derivatives that belong to different parts of speech. The author also describes lexical and grammatical classes of words that are most often characterized by their semantics phraseology.
Key words: phraseology, word-formative semantics, categorical meaning.

Для сучасного етапу розвитку мовознавчої науки характерним є посилення уваги до семантичних проблем лінгвальної системи.

Похідні слова відображають головну функцію словотвірної системи – ономасіологічну, а також виявляють усі типи залежності від інших мовних рівнів, відбиваючи наслідки цієї взаємодії у своїй формально-семантичній структурі.

Особливість семантики похідних слів виявляється насамперед у подвійній референтності похідного (наявності індивідуальної референції – власного лексичного значення і референції іншого слова – указівки на твірну одиницю). Відомо, що семантика деривата виступає складнішою від семантичної структури непохідного слова, оскільки, крім лексичного і граматичного значень, внутрішньої форми слова, містить особливий тип лінгвістичного значення – словотвірного, яке виникає як результат складної семантичної взаємодії мотивуючого і мотивованого слів.

Похідною, зазначає Є.С. Кубрякова, є будь-яка вторинна одиниця номінації зі статусом слова незалежно від її структурної простоти чи складності, тобто така, що характеризується зумовленістю іншим знаком або сукупністю знаків [2:14].

Між матеріальною структурою твірного і похідного здебільшого наявна пряма відповідність, яка встановлюється на основі семантико-словотвірних стосунків (тобто на основі мотивованості, ступінь якої буває різним). Саме різний ступінь мотивованості похідного слова впливає на те, що значна частина похідних сучасної української мови є відносно мотивованою, тобто характеризується семантичною цілісністю, нерозкладністю змісту, і в семантичній структурі таких похідних виникають різноманітні формально не виражені нарізані значення. І тому не завжди однозначно можна відповісти на питання, в результаті яких процесів сформувалася семантика похідного слова, оскільки

творення семантики похідних слів не піддається безпосередньому спостереженню. Але, доки слово демонструє хоч яку-небудь структурну зумовленість своєї семантики, воно сприймається як вторинне, похідне утворення. Регулярне нарощення значення у процесі словотворення, на думку І. Милославського, «виникає як результат тих чи інших відношень, які існують між різними словами, між різними морфемами в слові, між самими денотатами» [3:72]. Отже, вивідність лексичного значення похідного із суми значень твірної основи і форманта можлива лише для невеликої групи слів. Цю особливість похідних одними з перших у мовознавстві відзначили О.О. Потебня та О.М. Пешковський. Таке явище М.В. Панов назвав фразеологічністю семантики. У слові «ціле є не лише добуток частин, але й ще додатково якась величина $A+B+(x)$. Додаткове значення входить в об'єктивуюче поняття, є присутнім у ньому з моменту виділення ідеального змісту, тобто входить у значення, яке реалізується цілою звуковою оболонкою, а не її компонентами» [4:13].

За О.П. Єрмаковою, явище фразеологічності семантики похідних слів розуміємо як неможливість (або неповну можливість) синтезувати значення цілого із відомих значень складників або як невираженість деякої частини цілого його морфемними складниками [1:5].

На фразеологічність чи нефразеологічність семантики впливає, з одного боку, твірна одиниця, її значення, структурні та граматичні особливості, а з другого – лексико-граматичні особливості та категоріальні властивості похідних.

Мета нашої роботи – дослідити вплив категоріального значення похідного на фразеологічність його семантики.

Аналіз практичного матеріалу показує, що фразеологічність семантики по-різному виявляється в похідних різної частиномовної належності. Найбільшою мірою вона характерна для іменників, меншою мірою – для прикметників та дієслів.

Доказом того, що фразеологічність семантики зумовлюється лексико-граматичними та словотвірними особливостями, а також загальнокатегоріальним значенням похідних, є той факт, що однотипні або ті ж самі мотивуючі по-різному реалізують свою словотвірну семантику у словах різної частиномовної належності. Так, дієслова, мотивовані якісними прикметниками, переважно нефразеологічні (*біліти* «ставати білим», *білити* «на-

бувати ознак білого кольору»). Іменники ж, мотивовані якісними прикметниками, характеризуються фразеологічністю семантики (*пустеля* «великий (зазвичай посушливий) простір із бідною рослинністю»; *теплиця* «засклене опалювальне приміщення для вирощування в закритому ґрунті ранніх або південних рослин, а також розсади», *синець* «посиніле місце на тілі, обличчі як слід удару, стусана і т. ін.»). Фразеологічність іменників значною мірою пояснюється тим, що це найбільш номінативна частина мови, і ця номінативність має безпосередній характер. Фразеологічність семантики здебільшого властива для іменників, утворених від відносних прикметників, які, маючи опосередковане значення, своєрідно репрезентують це значення в іменникове (*молочність* «здатність молочної худоби давати, виділяти ту чи іншу кількість молока; удійність»; *власність* «1. Майно, належне кому-, чому-небудь. 2. Належність чогось кому-, чому-небудь із правом розпоряджатися»; *громадськість* «передова частина, передові кола суспільства» та ін.).

Якщо порівняємо словотвірну семантику спільнокоренових, однотипних за способом творення відсубстантивних прикметників та іменників, то можемо зробити висновок про те, що субстантивна семантика також по-різному реалізується в похідній, на що часто впливають лексико-граматичні особливості та категоріальне значення похідних. Значення деяких прикметників дорівнює значенню складників, збігається зі словотвірним, і тому їх словотвірна семантика позбавлена фразеологічності (Наприклад, *земляний* «стосується землі; зроблений із землі»; *підземний* «який знаходиться під землею»; *вишневий* «стосується вишні» тощо). Для значення інших прикметників (або інших значень тих самих прикметників) властивою є поява семантичних нарощень (*вишневий* – виготовлений із вишень; темно-червоний, кольору стиглої темної вишні; *грудний* – низький, повнозвучний, глибокий (про звуки, голос і т. ін); *нагрудний* – позначає не «той, який знаходиться на грудях», а «призначений для носіння» на грудях). Якщо серед проаналізованих прикметників фіксуємо певну кількість одиниць, позбавлених фразеологічності семантики, то серед іменників, утворених від однотипних субстантивних основ, таких майже немає (пор.: *нагрудник* «1. Фартух або його частина, призначені для захисту від чого-небудь; 2. Частина збруї, яка накладається на груди коневі. 3. За давніх часів і Середньовіччя –

частина військової зброї у вигляді щитка або панцира для захисту грудей»; *вишнівка* «наливка із вишні», *пролісок* «рід трав'янистих рослин родини лілійних із блакитними або синіми, рідше фіолетовими або майже білими квітками на безлистому стеблі», *підземелля* «приміщення, печера під землею поверхнею»; *підводник* «1. Моряк, який служить у підводних частинах військово-морського флоту. 2. Спортсмен, який займається підводним спортом» та ін.). Як бачимо, відсубстантивні іменники позначають або предмет, або істоту, але за семантикою складників ми не можемо визначити конкретне лексичне значення цих слів, а, розподіляючи відоме нам значення цілого на формальні складники, окремі семи у похідних, які ми кваліфікуємо як нарошені, не мають відповідної формальної частини. Похідні предметної семантики більш фразеологічні порівняно з іменниками зі значенням особи. До назв осіб, які характеризуються сукупністю ознак, можна використати для найменування сукупність десигнатів, а до назв предметів, які мають менше, але не одну ознаку, можна застосувати для найменування лише один десигнат. Крім того, у морфемній структурі слів із предметним значенням родові поняття формально не виражені. У найменуваннях же осіб таке поняття (особа) імпліцитно присутнє у значенні суфікса.

Спостереження показують також, що порізному реалізується субстантивна семантика у похідних дієсловах та іменниках. З одного боку, формування словотвірної семантики дієслів (відношення до дії) залежить від загальнокатегоріального значення вербативів, а з другого, – семантика самих іменників часто обмежує свої сполучувальні можливості, оскільки не кожний субстантив може реалізовувати в дієсловах значення суб'єкта, об'єкта, знаряддя, засобу, місця, часу, результату дії тощо, що впливає на формування дієслівної семантики. Так, зокрема, іменники *лак*, *скло*, *тилка*, *весло* та ін. можуть реалізо-

увати в дієслівній семантиці лише значення знаряддя та об'єкта дії (наприклад, *лакувати* «покривати лаком»; *склити* «уставляти у щонебудь скло»; *тиляти* «розрізати пилкою дерево, камінь»; *веслувати* «гребти веслом, веслами, переміщаючи човен»). Крім того, чим однозначніше знаряддя визначає саму дію, тим менша вірогідність фразеологізації семантики похідного дієслова, мотивованого назвою такого знаряддя. Нефразеологічною також є семантика дієслів, мотивованих речовинними іменниками (*солити*, *перчити* – додавати у страви сіль, перець тощо). Натомість по-іншому формується словотвірна семантика відсубстантивних іменників, яка переважно є фразеологічною. Це, здебільшого, пояснюється тим, що іменник формує загальнокатегоріальне значення предметності досить широко, має також загальне словотвірне значення «предмет за значенням мотивуючого іменника», а реалізується воно в конкретному лексичному значенні. Інколи іменники можуть виражати у похідних субстантивах значення (наприклад, значення дії), яке не має формальних показників (*садівник* «особа, що вирощує рослини, працює в саду»; *газетяр* «1. Видавець газети або її співробітник. 2. Той, хто продає газети на вулиці»; *каптурник* «той, хто носить каптур», *табачник* «той, хто нюхає табаку»; *аварійник* «той, хто несе аварійну службу, усуває аварії» тощо), що також сприяє формуванню фразеологічності семантики відсубстантивних іменників.

Отже, формування словотвірної семантики будь-якої похідної одиниці залежить не лише від семантики твірного, його характеру, а й часто визначається лексико-граматичним та категоріальним значенням самого похідного. Наявність чи відсутність фразеологічності семантики і її тип – чинники, які зумовлюють специфіку похідних слів: організацію багатозначності, семантичну структуру похідних слів, їх синтаксичну поведінку та словотвірний потенціал.

Література

1. Ермакова О. П. Лексические значения производных слов в русском языке / О. П. Ермакова. — М. : Рус. язык, 1984. — 151 с.
2. Кубрякова Е. С. Типы языковых значений : (семантика производного слова) / Е. С. Кубрякова. — М. : Наука, 1981. — 200 с.
3. Милославський І. Г. О регулярном приращении значения при словообразовании / И. Г. Милославський. — ВЯ, 1975. — № 6. — С. 71—75.
4. Панов А. А. Идиоматичность имен существительных и ее возникновение : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. філол. наук / А. А. Панов. — Воронеж, 1977. — 21 с.